

Köszeg Ferenc

A mélypont ünnepélye

1983. február 12-én a Szeta a szerzők és eladóművészek közreműködésével könyvpremierén mutatta be a *Feketében* című irodalmi és grafikai gyűjteményt. A jóteköny célú antológia megjelenése alkalmából a műsor bevezetőjének kibővített szövegét közöljük.

Egy és negyedévvvel ezelőtt, amikor az anyaggyűjtés és a kötet összeállítása befejeződött, ezt a Pilinszkytől kölcsönzött címet akartuk adni a Szegényeket Támogató Alap antológiájának. Akkor elvetettük az ötletet: úgy véltük, nem eléggé ismert a vers, amely ezt a címet viseli, és a cím így önmagában könnyen kelthet mulatságos asszociációkat. A mélypont ünnepélye – szállóige, a kézlegintést helyettesítő szófordulat lett az antológia sorsát ismerők körében.

De vajon nem kell-e annak, a mélypont ünnepélyének éreznünk a Szeta-antológia megjelenését és ezt a mai alkalmat? Az eleve alacsony példányszámú, bibliofil kiadvány időközben igazi könyvritkasággá vált, a kinyomtatott példányok nagyobbik fele – részben már be is kötve – valamelyik rendőrségi raktárban porosodik. Az eredetileg ötvenkilenc közreműködő közül ötven nem szerepelnek a gyűjteményben: a múlt nyáron visszavonták az írásukat, illetve rajzukat. S azok közül, akiknek a neve a szerzők vagy a Szeta-felhívás aláírói között szerepel a kötetben, hárman már nem élnek. Meghalt Jékely Zoltán, aki a haláltudat, a halálrettegés legszebb verseit írta a XX. századi magyar irodalomban. Hervay Gizella öngyilkossággal tett pontot egy tragikus kelet-európai életút végére; és öngyilkos lett a Szeta egyik alapító tagja, a legaktívabbak közül való, Matolay Magda.

És hol vannak a régi hangulatok, a két évvel ezelőti bizakodás? 1980 karácsonya előtt a Szeta másfél száz művész munkáiból rendezett kiállítást és jóteköny célú árverést, sok száz főnyi közönség előtt, jelentős bevétellel s formális engedmények fejében még a hivatalos jóváhagyást is ki tudta vívni. Igaz, Lengyelországban már tízmillió tagja volt a Szolidaritásnak. Amit akkor biztató kezdeménynek hittünk, visszatekintve a Szeta-történet delelőjének tetszik. Akkor, a nekilendülés eufóriájában támadt az ötlet: ha a korábbi zenei és irodalmi estek után már kiállítást és aukciót szerveztünk (még-hozzá az első aukciót élő művészek munkáiból), miért ne adhatnánk ki könyvet is, gyűjtőknek való, szép, amatőr kiadványt, minél több magyar író és grafikus részvételével, a magunk elgondolásai szerint?

Akkoriban a terv merészebb volt, mint ma gondolnánk. Hiszen még nem létezett a Petri-kötet, nem volt Független Kiadó, nem volt *Beszélő*, a szamizdat még csak néhány tucat gépiratot jelentett. Ráadásul mi nem is szamizdatot akartunk kiadni, pontosabban éppen hogy

szamizdatot, a szó szótári jelentése értelmében: magunk készítette kiadványt, de nem olyan kötetet, amelynek az a legfőbb jellemzője, hogy nem ment vagy nem menne át a cenzúrán. Irodalmi antológiát akartunk kiadni, nem a cenzúra mentén és nem a cenzúra ellenében. Úgy határoztunk: nem biztatjuk az írókat, hogy most aztán valami jó rázósat közöljenek, de nem is beszéljük le őket róla. Sőt: a beérkezett műveket nem is szerkesztjük; mint egykori szerkesztő, jól tudtam, milyen vékony, féligáteresztő hártya választja el a szerkesztői és a cenzori tevékenységet, emlékeztem, hányszor kényszerítettem rá, a pozícióm hatalma révén, szerkesztői tanácsként a magam stílárát, sőt gondolati ízlését az írókra. Magamat, magunkat is meg akartam szabadítani ettől a beidegződött szerkesztői-cenzori kényszerítéstől, és – talán nagyozóan hangzik – úgy gondoltam, hogy ez a kiadvány legalább jelképesen visszaadhatja az íróknak az írásukért való osztatlan felelősségvállalásnak azt a szorítását és méltóságát, amelyet a nagy apparátussal dolgozó állami könyvkiadásban még a legigényesebbek sem érezhetnek.

Nem cenzúrázunk, nem szerkesztünk, még csak nem is válogatunk: publikáló, jobbára kötetekkel rendelkező írókat kérünk fel (nem célunk új tehetségek felfedezése), ajándékot kérünk tőlük, nincs rá jogunk, hogy a jóteköny céllal, honorárium nélkül felajánlott műveikből válogassunk. Válogatunk azonban a felkértek listájának összeállításakor: nem kértük fel azokat, akik az irodalmi életben szervezői vagy cenzori hatalommal rendelkeznek, és akik írásaikban antideмократikus, antihumánus eszméket hirdettek; a szegények megrendszabályozását hirdették, a másként gondolkodást pszichikai torzulásként próbálták meg ábrázolni. De szó sincs róla, hogy mindenkit ilyennek ítélünk, aki történetesen nem kapta meg az antológia bevezetőjében közölt felkérő levelet: rengeteg véletlen, ostoba feledékenység és technikai gikszer koptatta a névsort. Végül száz-egynéhány író keresztségét meg, és harmincnyolctól kaptunk közülük verset, szépprózát, esszét.

Optimista pillanatainkban persze ennél többet reméltünk, de az eredmény így is rácăfolt a szkeptikusak hümmögésére. Ezek ugyanis azt jósolták, hogy néhány megátalkodott szamizdatszerzőn kívül nincs író, aki hajlandó lesz részt venni egy cenzúrázatlan antológiá-

ban. Ne kápráztasson el az aukció sikere, figyelmeztettek kételkedő barátaink, egy képzőművész számára műve bemutatása, eladása vagy akár sokszorosítása természetes, bizonyos megszorításokkal megengedett tevékenység, de egy író szemében a szokásos szerkesztőségi-kiadói apparátus megkerülése, az engedély nélküli nyomtatás a zendüléssel egyenértékű. A képzőművészekről mondtak a későbbiekben teljesen igaznak bizonyultak: amikor a többé-kevésbé már kész irodalmi anyaghoz illusztrációkat gyűjtöttünk, a meglátogatott művészek közül alig volt, aki ne adott volna készséggel egy-egy grafikai lapot a kötethez.

Aki végigolvassa az antológia tartalomjegyzékét, önkéntelenül is szórakoztató gondolati játék részese lesz. Némelyek részvételét nyilván evidensnek tartja, másokén csodálkozik, és szívesen megkérdezné: hogyhogy X. nem szerepel a kötetben, felkértük-e Z.-t, és mivel indokolta X. a távolmaradását. Az ilyen kérdésekre természetesen nem válaszolunk: az antológiának ezt a háttértörténetét csak egy kései visszaemlékezésben vagy még inkább egy saint-simoni típusú titkos naplóban* lehetne elbeszélni. De idetartozik, hogy a felkérést az írók általában nem fogadták közönyösen, és épp a legtekintélyesebbek, legigényesebbek foglalkoztak vele leginkább. Hiszen voltaképp miből állt volna a szemétkosárba dobni egy elcsapott szerkesztő hártypapírra gépelt, alig olvasható levelét, amelyet néhány, az irodalmi világban teljesen ismeretlen nevű szociológussal egyetértésben fogalmazott? De nem dobták ki, hanem eltöprengtek rajta; telefonok csengtek, barátok ültek össze, és irodalomtörténété hűlt írókörök hajdani tagjai egyeztettek az álláspontjukat. Az ember csak hűledezett, micsoda kísértés a legapróbb zendülés is az engedik-nem engedik akácfalevél játéka szabályai ellen. S megrendülve érezte, hogy micsoda jelentősége van annak, hogy a Szeta létezik, hogy kimondta: vannak szegények, s hogy mindenféle engedély meg közvetítés nélkül segíteni próbál rajtuk.

A sok-sok beszélgetés közül, még ha visszautasítással végződtek is, talán egyetlenegy sem volt kínos, s azt hiszem, ugyanezt érezte Lengyel Gabriella is, akivel az írók felkeresésének időmésztő munkáját megosztottam. Persze, sajnáltuk, hogy nem lesz benne a kötetben ez vagy amaz, leginkább azonban azt sajnáltuk, hogy azok sem írták le a véleményüket, akiknek elvi kifogásaik voltak a Szetával szemben. Ilyen jó alkalmuk ugyanis, hogy mindenfajta mellékes szempont nélkül érvelhessenek a Szeta ellen, aligha lesz a közeljövőben.

Elkápráztattak volna a viszonylagos sikerek? A kötet lezárása után, 1981 késő őszén úgy tűnt: a megjelenés hetek kérdése, és a küszöbön álló karácsonykor megtézzük az előző évi aukció sikerét. Nem így történt. Túlbecsültük – de hadd fordítsam itt egyes szám első személyre a szót –, túlbecsültem a második nyilvánosság és a második gazdaság egymásra találásának esé-

lyeit. S a második gazdaság vadvízeire is magammal hurcoltam az első gazdaságban megszokott munkastílust: az időhúzást meg az időzavar szülte kapkodást. Nem volt teljesen irreális, hogy az antológia elkészüljön 1981 karácsonyára, és a mostaninál sokkal szebb külsővel az első nyomtatott szamizdat legyen Magyarországon – nem lett volna lehetetlen, csak a szubjektív feltételek hiányoztak hozzá. Így azonban az antológia technikai megvalósulásának története az első ingerületen szétéptett próbaszedéstől az utolsó pillanatban lefoglalt kész példányokig olyan pechsorozat, amelyet csak burleszkben volna érdemes ábrázolni. Vagy pedig – ha beleszámítjuk a történet sodrában keletkező örvényeket, a közreműködő írókra és művészekre kényszerített döntési szituációkat, a mellékszereplőkre mért egzisztenciális csapásokat, a Szeta elernyedését és belső viaszályait meg az érzelmi viharokat, amelyeknek kő- és békaesője tragédiát jövendőlt – megint csak titkos naplóban. Ennek azonban már nem az epés Saint-Simon, hanem a vallomástevő Rákóczi** volna a méltó ihletője.

Túlságosan bizakodók voltunk? Lehet, hogy a szerencsétlen fordulatokat most is naív módon tekintjük pechnek, holott ravasz károkozó szándék rendezte őket? Az bizonyos, hogy az antológiával kapcsolatos munkálatokat szinte az ötlet születésétől a különféle hatóságok élénk figyelme kísérte. A felkérőlevelet szondázásképpen 1981 májusában vagy tíz írónak küldtük el; bár sem a feladók, sem a címzettek nem voltak gyanús személyek, ezek a levelek Budapestről Budapestre tíz nap alatt érkeztek meg. Ezután lemondunk a posta igénybevételéről, azért is húzódott el annyira a felkérőlevelek szétküldése. Pedig akkor már talán fölösleges volt az elővigyázatosság: a Tájékoztatási Hivatal illetékesei a szokásos főszerkesztői értekezleten ismertették a Szeta újabb akciótervét, sőt a felkérőlevél szövegét is. Némiképp megnyugtatásunkra szolgált, hogy ez utóbbit mérsékeltek és lojális szelleműnek ítélték. Annál szenvedélyesebb magánpropagandába kezdett az irodalmi élet egyik nagy hatalmú alakja***: azt állította, hogy az akkor elhunyt Pilinszky Jánost az ellenzék valamilyen újabb zűrzavaros akcióba akarta bevonni, és megfenyegették, ha nemet mond, kinyilvánítják, hogy eladta magát a hatalomnak – ez a zsarolás okozta a költő szívrohamát. A történet túlságosan krimi- (vagy hír-) szerzői fantáziára vallott, nem is terjedt el széles körben, s ráadásul tárgyi bizonyíték cáfolta: Pilinszky hozzátartozói elmondták, hogy a felkérőlevelet felbontatlan borítékban találták meg.

Eseménytelen hónapok következtek, a munka tél eleji meghíúsulásában nincs felfedezhető nyoma hatósági közbelépésnek. De sok mindent előről kellett kezdeni, és már május volt, mire visszatornáztuk magunkat az előző decemberi szintre. Lengyelországban kihirdették a szükségállapotot, nálunk viszont megindult a *Beszélő*,

megjelent a Petri-kötet, és elterjedt a sokszorosított szamizdat.

A június elején kezdődő látványos események eléggé közismertek: az üzemi rendészet több nyomdában vizsgálatokat tartott, számos félkész szamizdatot foglaltak le, és lefoglalták az antológia teljes szedését is. Akinél megtalálták, fegyelmi úton vonták felelősségre, prémiummegvonásra és nyereségrészesedés-csökkentésre ítélték. Ezután kezdődött néhányunk látványos követése; a történet bejárta a világsajtót, és részletesen olvasható a *Beszélő* 4.-ben. Kevésbé közismert, részleteiben magunk is csak most értesültünk róla, hogy mi történt az antológia szerzőivel. Sorra behívták őket, kit a Művelődési (akkor még Kulturális) Minisztérium Irodalmi, illetve Képzőművészeti Osztályára, kit az Irodalmi illetve a Művészeti Alaphoz; néhányukkal a munkahelyi főnökük beszélt, néhányukkal a pártközpont munkatársa – csak a javíthatatlannak ítélt ellenzékiek maradtak ki a szórásból. A Szeta félrevezette őket, mondták a behívottaknak, az antológiát nem jótékony célra akarják megjelentetni Magyarországon, hanem propaganda céljából, külföldön. Pedig hát a kezükben volt a szedés, és vajon miért kellett volna a szöveget nagy nehézségek árán itt kiszedni, ha a könyv külföldön jelenik meg? A jelenlévő írásával, rajzával nincs semmi baj, mondták, az bárhol megjelenhetne – de a többieké... nem tudja, milyen társasággal került együvé ebben a kötetben. Az ellenséges írások listája alkalmanként változott, és többnyire az éppen jelen levő közvetlen kollégájának, kortársának nevével egészült ki. Erre az érvelésre, azt hiszem, az válaszolt helyesen, aki azt mondta: a *Kortársban* sem tudom, hogy kivel kerülök együvé, de nem is érdekel – a magam írásáért felelek. Az írások még hagyján – folytatta a beszélgetés kezdeményezője –, az előszó azonban nyíltan ellenséges politikai kiáltvány. Most mindenki láthatja: az előszóban alig van más, mint a korábban mérsékelt hangúnak ítélt felkérőlevél. Ezután a szokásos kihallgatói trükk következett: X. már visszavonta, Y. visszavonta, a legjobb barátod visszavonta, már csak te vonakodsz... A minisztériumban, a munkahelyeken és a pártközpontban aránylag civilizált volt a hang, az Irodalmi Alapnál azonban, úgy mondják, a fentieket nyílt ígéret és nyílt fenyegetés követte: ösztöndíj, magasabb nyugdíj – kontra szilencium és rendőri megtorlás, sőt volt, akit azzal rémisztgettek, hogy a gyereke továbbtanulása válik lehetetlenné. Az Irodalmi és a Művészeti Alap megnyugtatta a határozatlanokat: semmit sem kell tenniük, az antológia úgysem jelenik meg, a lemondásokat ők majd közvetítik a szetasoknak.

Nem tették meg, nagyon biztosak voltak benne, hogy úgysem lesz antológia. Így mindössze ötven jeleztek, hogy visszavonják munkájukat, pedig rajtuk kívül – mint most, a könyv megjelenése után, kiderült – még

mintegy tízen ígérték meg, hogy kilépnek az antológia szerzői közül.

Zavaros szóbeszéddek terjedtek el, mindenki másról hallotta, hogy visszalépett. Úgy véltük, a pletykákkal nem törődünk, de helyes, ha írásban rögzítjük az álláspontunkat, és jelentkezésünkkel alkalmat adunk a habozóknak, hogy velünk közöljék a szándékuk megváltoztatását. Körlevelet küldtünk valamennyi résztvevőnek – kivéve persze azokat, akik már előbb jelezték a visszalépésüket. Visszautasítottuk a külföldi megjelenés szándékának vádját, a kötet tartalmára vonatkozólag pedig azt írtuk: „Nyugodt szívvel állíthatjuk, hogy »szerkesztetlen«, magyarul cenzúrázatlan gyűjteményünk nem tartalmaz antihumánus vagy antidemokratikus szellemű, gyűlölködést szító műveket; hogy ilyenek kerüljenek kötetünkbe, a felkértek névsora cleve kizárta. Igenis vannak benne azonban olyan írások, amelyekben írók szuverén módon fogalmazták meg gondolataikat a világ és az ország dolgairól – hogy melyik nem jutott volna át közülük egyik vagy másik szerkesztőség szűrőjén, s hogy miért nem, azt nem a mi dolgunk kitalálni.”

Levelünkre válaszul újabb lemondás nem érkezett. Akik – néhányan – válaszoltak, részvételük fenntartásától biztosítottak. De sokan érdeklődtek, lesz-e antológia. Bizonytalan, kitérő feleleteket adtunk, nem bántuk, ha az a hír terjed el, hogy lemondunk a vállalkozásról. Színelnünk sem kellett, a nyár közepén úgy látszott, nincs remény a munka folytatására. El is határoztuk: ha a kötet az év végéig nem készül el, beismerjük vereségünket.

1982 keserves őszén váratlanul néma személyek léptek a történet kiürülő színpadára, angyali daccal. Erőteljes kezük-érintésétől egyszerre minden olajozottan halladt. Néhány hét múlva ismét a siker közelében voltunk, és ha a munka minősége nem volt is olyan, mint a korábbié, legalább gyorsan, határidőre befejeződött.

Megint elbáztuk magunkat? Gyakorlati értelemben talán nem. Nagyon vigyáztunk például arra, hogy a teljes anyag sose legyen egy helyen: ennek köszönhető, hogy a példányok egy része megmaradt. De magunkban már elkönyveltük a sikert, és harmadjára is éppolyan kikent-kifent magabiztossággal lépdeltünk (lépdeltünk) a nyitott csatorna felé, mint először és másodszor. Meggyőződése, hogy a hatóságok nem tudtak az antológia ismét megindult munkálatairól (feltevésemet persze aligha fogom tudni igazolni). Ha tudnak róla, érzékenyebb pillanatban is lesújhattak volna rá. Úgy hiszem, az autót figyelhették, azt gyaníthatták, hogy szamizdatot szállít – ezért állították meg december 14-én este, egy időben a Rajk-butikban és néhány más lakáson tartott házkutatással. A szokásos sokszorosított szamizdatkiadványok helyett nyomtatott lapokat találtak benne, a *Feketében* kötésre váró példányainak mintegy felét. Néhány nap múlva egy másik autóból

bekötött példányokat foglaltak le; ez a lebukás már nyilvánvalóan kiterjedt megfigyelés-követés eredménye volt, és aligha lehetett volna elkerülni. A megmaradt példányokat szinte egyenként vittük könyvkötőkhöz. Az eleve alacsony példányszámúra tervezett kiadvány példányainak mintegy fele-harmada maradt meg.

A rendőri beavatkozás az antológia létrehozásában közreműködő írók és művészek karitatív szándékát keresztelte. Úgy véltük, nekik tartozunk azzal, hogy megkíséreljük a lehetetlent, és az adminisztratív intézkedéssel szemben a kulturális kormányzat segítségét kérjük. De elhatároztuk: az írók és művészek nevében fogalmazott levelünket csak abban az esetben küldjük el a művelődési miniszternek, ha a közreműködőknek legalább kétharmada aláírja. Írásunkat negyvenheten olvasták és harmincöten írták alá. Kérésünket Köpeczi Béla – mondván, hogy az antológia terjesztését válaszára „igényt sem tartva” megkezdjük – postafordultával elutasította. Holott nem a terjesztés engedélyezését kértük (utólag engedélyt kérni valóban nem lett volna ízléses gesztus), hanem lehetőséget akartunk adni arra, hogy a kulturális kormányzat mérlegelje és értesse meg a rendőrséggel is: az antológia ügye nem sajtórendészeti kérdés. Az antológia – továbbra is ezt valljuk – karitatív célú kulturális vállalkozás: megjelenése éppen a sorozatos rendőri támadások révén lett politikai esemény, csöpp győzelem a hatalommal játszott rabló-pandúrban.

De az örömünk ne az ő bosszúságuk legyen, és ne kápráztasson el a gyanítható hírverés, amely az antológia megjelenését követni fogja. A zaklatások híre a zaklatók híre, nem a miénk. Töredék sikert ünneplünk. Néhány családon talán a harmadrésznyi bevételből is sikerül segíteni, és ez az esély bizonyára aktivizálni fogja a Szetát. Néhány írás kiadványunk kedvéért jött létre, néhány asztalfiókba szoruló munka a *Feketében* révén jelenhetett meg – ennek joggal örülhetünk. A legkevésbé sem tekinthetjük sikernek viszont, hogy az antológia egyesek szemében esetleg szamizdatszerzővé avatott olyan írókat és művészeket, akik nem akartak szamizdatszerzők lenni. Efféle lélekhalászatra nincs szükségünk. A *Feketében* szerzői a szegények javára ajánlották fel a munkájukat, akármilyen kategóriába sorolja is őket a pártközpont, a Művelődési Minisztérium vagy akár a külföldi sajtó.

A mélypont ünnepélye – ma, amikor sorra jelennek meg az új, cenzúrázatlan kiadványok, politikaiak és művészetiak is, új kiadói emblémák bukkannak fel, és a mai esemény hírét egy friss hangú bulletin adta hírül? Lengyelországban a KOR és a Szolidaritás perét készíti elő a katonai kormányzat – nálunk a decemberi csapás, úgy látszik, még csak a lendületéből sem zökkentette ki a demokratikus ellenzéket. A mélypont ünnepélye legfeljebb néhányunk, az antológia létrehozásában közvetlenül részt vevők számára a mélypont – talán csak a magam számára az. De mindenképpen megkésett ünnep. A *Beszélőt* és az AB kiadványait megelőzve a *Feketében* – pusztán attól, hogy társadalmi kezdeményezésre és cenzúrázatlanul jelent meg – példaadó vállalkozás lett volna, politikátlanságában is politikai tett. Ahogy az volt annak idején a Szeta létrejötte is, hiszen a létező szocializmusban minden társadalmi kezdeményezés, bármi legyen is a célja, politikainak és ellenzékinek számít, ha nem illeszkedik bele a döntéshozatal központosított rendszerébe. De amióta van demokratikus ellenzék, és aki kívánja, véleményét a *Beszélőben* vagy az AB kiadványaiban tisztán politikai kategóriákban is kifejezheti, a politikai elnevezést egyre több joggal tartjuk fenn annak, ami tartalmában is politikai. De ez nem jelenti azt, hogy a független társadalmi kezdeményezések váltak túlhaladottá. Épp ellenkezőleg. Nagyon is szükség volna rájuk, egyre többre volna szükség. A meglévők mellé – mint amilyen a sikeresen fejlődő békemozgalom – újakra is, mindenekelőtt érdekvédelmi csoportosulásokra vagy legalább érdekvédelmi tanácsadásra, hogy ráébredje a hozzá fordulókat: vannak védhető érdekeik. És megújult Szetára is, mert a szegények ma is nagyon szegények, akárhány rendőri figyelmeztetés meg pénzbírság inti a Szetát, hogy megszegte az egyesülési jogra vagy a sajtójogra vonatkozó jelenlegi előírásokat.

A demokratikus ellenzék pedig – mint politikai mozgalom – olyan közállapotokat kíván, hogy mindezek a társadalmi kezdeményezések lehetségesek legyenek, működésüket pontos törvények szabályozzák, amelyek az engedélyező hatóságokat éppúgy köik, mint az engedélyt kérőket, értékük pedig ne a zaklatások látványosságán méressék, hanem a tevékenységük eredményein.